

P. N. MILJUKOV:

AZ OROSZ KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK ALAPVONÁSAI (Részlet)

Pavel Nyikolajevics Miljukov a századforduló egyik legjelentősebb orosz történésze. 1892-ben megjelent „Államgazdaság a 18. század első negyedének Oroszországában és Nagy Péter reformjai”, ill. az ugyanebben az évben kiadott „A Moszkvai állam pénzügyei történetének vitás kérdései” című monográfiái ma is gyakorta használt kézikönyvek a történészek számára. Jelentőségét mégis elsősorban „Az orosz kultúra történetének alapvonásai” I–III. (1. kiad. 1896–1903), valamint „Az orosz történelmi gondolkodás fő áramlatai (1. kiad. 1897.) c. műveinek köszönheti. Különösen az előbbi váltott ki nagy vitákat – közölt szövegünk ebbe enged bepillantást –, s valóban vitatható is számos megállapítása. (Így pl. Oroszország helyéről a Nyugathoz és a Kelethez viszonyítva.) Minthogy azonban műve az első nagyszabású orosz kultúratörténeti szintézis – amelyhez hasonló műfajú összefoglalás azóta sem született –, historiográfiai jelentősége számottevő. Sajnos, a későbbiek során erről gyakorta hajlamos volt megfeledkezni a történetírás – legfőképpen annak köszönhetően, hogy Miljukov, mint politikus az ideiglenes kormány minisztereként, majd párizsi emigránsként erősen kompromittálta magát.

Az alábbi részlet „*Az orosz kultúra történetének alapvonásai*” 3. kötete 1930-as kiadásának bevezető részéből való, amelyben Miljukov válaszol az előző kiadásokat néhány orosz történész részéről ért bírálatokra. Ennek kapcsán több metodológiai problémáról kifejti véleményét. A vita jól jellemzi a marxizmus előtti orosz történetírás lehetséges történelemszemléletét, megközelítési módjait.

*

Áttérve a nemzeti és kritikai elemek közti harc első periódusának ismertetésére, mindenekelőtt magyarázatát kell adnunk, miért kezdjük ezt az ismertetést csak a 15. század végétől. Ezzel kapcsolatban ellenvetéseket tettek nekünk már a könyv első kiadásainak megjelenése után. Válaszunk erre a kritikára egyben a feltett kérdésre adott válasz is. Az olvasó meg fogja látni, hogy az ellenvetéseket olyan nézőpontból tették, amelyet mi lényegében elavultnak tartunk és amely nem állja ki a gyakorlati ellenőrzés próbáját.

A helyzet az, hogy nem is olyan régen még uralkodó volt az a nézet, mely szerint a társadalmi tudat, ill. a „nemzeti lélek” a történelem alkotója. Az orosz történelem értelmezésekor ezt a nézetet egész rendszerre fejlesztették. Az orosz társadalmi tudat, mint a történelmi folyamat első számú mozgatója, meghatározott tartalommal volt megtöltve, a rendszert kiötlők társadalmi ideáljainak megfelelően. Az ily módon idealizált társadalmi tudat első terméke a mongol hódítás előtti Oroszország népgyűlésen alapuló társadalmi rendje volt. E nézőpontból szemlélve az orosz történelem további menete eltérés a korábbi normális fejlődéstől. Ebben az elhajlásban az új rend megteremtői, a moszkvai „gyűjtögető” fejedelmek a bűnösök. Barbár politikai módszereik az orosz nemzeti jellegtől idegen Arany Horda és Bizánc hatásával voltak magyarázhatóak. De végül is az orosz nemzeti léleknek kellett győzedelmeskednie az idegen hatások felett. A népgyűlés elvének, amely a középkori Rusz nemzeti tudatának sajátja, életképességét novgorodi és a moszkvai zemszkij szobor bizonyítja.

E történelmi elmélet korábbi ellenfelei annak híveivel azonos elméleti talajon álltak. Ők is hitték, hogy a történelmet a népi öntudat teremti, és ehhez az öntudathoz ők is hozzátették a saját ideáljukat. De minthogy ez az ideál az önkényuralom volt, a népgyűlés szöges ellentéte, ezért ott, ahol a népgyűlés hívei a normát, ellenfeleik a normától való eltérést látták, és megfordítva. Moszkva politikai berendezkedését tartották megfelelőnek, következésképp ez kellett hogy legyen a népi öntudat ideálja is. Ebből eredően nem a feudális széttagoaltság korának Oroszországában, hanem a moszkvai államban kellett az orosz népléleknek megjelenie.

Magától értetődik, hogy ilyen talajon, az egyik és másik nézet híveinek polémiája a megfelelő társadalmi ideál védelmére korlátozódott. A népgyűlési rend elve és a Kijevi Rusz, ill. az önkényuralmi elv és a moszkvai Oroszország együvé tartozásának megállapítása már azt jelentette, hogy saját elképzelésének mindkettő történelmi megalapozást adott.

Így is kellett ennek lennie mindaddig, amíg a társadalmi ideált egy abszolút és változatlan népi öntudathól származtatták, amelynek megjelenési formáit keresték a történelemben. De a modern kutató már nem hihet ebben az abszolút jellegben és változatlanságban. A társadalmi öntudat az ő számára a társadalmi rend változásainak megfelelően változó valami. Amennyiben ezen utóbbi változások törvényszerűek, úgy kereshetünk törvényszerűséget a társadalmi tudat fejlődésében is. De már előre leszögezhetünk valamit, nevezetesen magának a változásnak és a fejlődésnek tényét, és el is utasíthatunk valamit – nevezetesen azt, hogy e fejlődés stádiumai közül bármelyik is normának számítson a többire vonatkozóan.

Nem hiszünk többé semmiféle történelmi szentesítésekben, egyik vagy másik modern társadalmi ideál igazolását kizárólag a jelen és a jövő szükségleteihez való megfelelésben keressük. Azonossága a múlt ideáljával csak bizonyíthatja egy ilyen megfelelés hiányát, és tanúskodik elvontságáról, életképtelenségéről.

Azt az észrevételt szegezhetik velünk szemben, hogy mindezek – túlságosan elemi igazságok, és hogy elavult történelmi világnézettel, amelyről éppen az előbb volt szó, már nincs szükség harcolni korunkban. Valóban, aligha lehet már védőjét találni e világnézetnek a maga régi, tiszta formájában. De a gondolkodás szokásai erősek; gyakran túlélik az őket létrehozó világnézetet. Ebben az esetben is végig kellett hallgatnunk a bírált világnézet távoli utóhangjait az „Ocserki” kapcsán. Szemrehányást tettek nekünk, nagyon óvatos és tartózkodó formában, lényegében azért, hogy figyelmen kívül hagytuk a széttagoltság és a népgyűlések időszakának hagyományait, és eltúlozzuk a moszkvai államrend fatális kikerülhetetlenségét. Most, idejében választ fogunk adni mindkét, rendkívül jellemző ellenvéleményre.

Szemünkre vetik először is, a következőt: „Moszkva, az ismert állami hivatalok összességének tekintetében, nem pusztá helyen alakult ki. Az államrend, amely megelőzte Moszkva megjelenését, lényegében egyáltalán nem határolódott le a Dél-Orosz földekkel, hanem kiterjedt északkeletre is, és Moszkva harca ezzel a renddel, amelynek romjain létrejött, túlságosan mély nyomokat hagyott a történelem további menetében ahhoz, hogy lehetséges lenne teljesen kikerülni. A széttagoltság kora, népgyűléseivel és a fejedelmek szabad szolgálóival, átadott a moszkvai kornak bizonyos tradíciókat és bizonyos intézményeket, méghozzá ezek közül egyesek eléggé életképesnek bizonyultak.”

Téziseknek ez a sora valóban kevésbé áll összhangban a mi elképzeléseinkkel a történelem folyásáról az orosz Északkeleten. Előzmények nélkül indulni – felfogásunk ezt a többiekénél is kevésbé engedi meg. De nem döntünk az Északkeleten Moszkva előtt uralkodó viszonyok és Dél-Oroszország viszonyainak azonosítása mellett sem: ilyen kiindulópont, mint azt rögtön látni fogjuk, mindennél gyorsabban elvezetne bennünket ahhoz az állításhoz, hogy a moszkvai történelem „pusztá helyen” indult fejlődésnek. Az Oroszország északkeleti és déli részeinek egész társadalmi felépítése közti különbséget, úgy tűnik, elég világosan megjelölték elődeink; ez az, amiért mi is elégségesnek tartjuk egy egyszerű utalásra szorítkozni arról, hogy „észak-keleten a történelmi fejlődésnek egészen más körülményei voltak”, mint délen. Kiindulva a társadalmi életnek ezekből a speciálisan délre jellemző körülményeiből, nem látunk bennük akkora el-

lentmondást sem a későbbi moszkvai renddel, mint azt hajlamos feltételezni ellenfelünk. Számára ezek a viszonyok úgy jelennek meg, mint a régiek nyílt tagadása, mint „harc” eredménye, a régi „romjain”. Számunkra ezek inkább – a régi észak-orosz viszonyok egyszerű fejlődésének termékei Északkelet-Oroszországban, az idők változó körülményei mellett. E régi rend „mély nyomait” teljes mértékben készek lennénk elismerni a moszkvai fejedelemség létezésének első periódusában, de opponensünk mást követel tőlünk. Az általa feltételezett „mély nyomokat a történelem további menetében” ő szemmel láthatóan „romok” között keresi, azokban a „bizonyos hagyományokban és intézményekben” véli fellelni őket, amelyek a széttagoltság kora „átadott a moszkvai periódusnak”, ellentmondásban annak alapvető vonásaival. Mint az látszik a további szövegből, opponensünk kész ideszámítani a vecsét, a bojár dumát, és a zemszkij szobort. Az utóbbi kettőről majd szó lesz; megelőzve fejtegetésünket, itt csak annyit mondunk, hogy úgy tekintjük ezeket az intézményeket, mint teljesen újakat, amelyeket a mindennapi szükségletek teremtettek, és nem pedig a széttagoltság korának „tradíciói” hagytak örökül. Ami a vecsét illeti, lényegében e formának lejárt az ideje az egységes nemzeti állam megjelenésével az orosz területeken. Itt, valószínűleg, mindennél jobban különbözik a miénk opponensünk felfogásától. Véleménye szerint, úgy látszik, a társadalmi tudat ismert állapota átörökíthető, mint „tradíció” – és emellett ez a tudat „életképes” egyik társadalmi rendből kikerülve egy másikban is, amely teljesen eltér az elsőtől. Véleményünk az, hogy minden társadalmi rend megteremtí saját tudatát, amely tőle elválaszthatatlan és vele együtt változik.

Semmi szükség annak tagadására, hogy a korai periódus dél-orosz városában, ahol jelentős lakosság összpontosult, és amelynek élénk kereskedelmi kapcsolata is voltak, kialakult az, ami általában kialakul ilyen körülmények között a városi közösségekben: a pszichológiai egymásra hatás ismert foka és szabályossága, valamint ennek eredményeképp a társadalmi tudat viszonylag magas szintje. Nem szabad tagadni, hogy az észak-orosz város nem volt teljesen megfosztva ezektől az előnyöktől. De mint a politikai hatalom eleme, ez a sajátosan városi öntudat nem bizonyult elég erősnek, már akkor sem, amikor a városi közösségnek még meg volt a lehetősége, hogy állam központja legyen. Természetesen, amikor elérkezett a bonyolultabb állami egység kialakításának periódusa, a városi közösség már egyáltalán nem szerepelhetett, mint irányító politikai faktor. Azok a társadalom-kritikai elemek, amelyek a városi közösség sajátjai voltak, sem tudtak közvetlenül csatlakozni az újból alakuló felső társadalmi csoporthoz. Ez utóbbinak, mint látni fogjuk, megvolt a saját társadalmi öntudata,

jellemzőek voltak rá saját társadalom-kritikai elemei. De bennük nagyon kevés közöset találunk formáját, sőt anyagát tekintve is – a városi közönség (amelyet háttérbe szorított a társadalmi fejlődés általános menete) öntudatával.

Most az a feladatunk, hogy megtárgyaljuk azokat az ellenvetéseket, amelyeket történelmünk Ocserkiben tárgyalt általános menete kapcsán tettek nekünk. A fő vád, mint mondtuk, abban áll, hogy a társadalmi fejlődés folyamatát könyvünkben túlságosan fatalista módon ábrázoltuk. Nem lévén szakértő az orosz történelem kérdéseiben, másik vitapartnerünk e tekintetben Kosztomarovra támaszkodik; de ellenvetéseit a társadalomtudományok legújabb követelményeinek nevében teszi, úgy, hogy vele a saját nyelvén fogunk beszélni.

Második opponensünk feladatának tartja bebizonyítani, hogy az Ocserki szerzője öntudatlanul, úgy mond malgré lui (önmaga ellenére) a gazdasági materializmus teóriájának követője. Ezt a teóriát fölösleges objektivizmussal vádolja, bebizonyítja ennek az objektivitásnak alkalmatlanságát, összehasonlítja vele a „szubjektív iskola” tanításait, persze ahogyan ő értelmezi őket. „Elhibázottnak tűnik számunkra a szubjektív iskola tanításainak leegyszerűsítése arra a szándékra, hogy a pszichikai jelenségeket az anyagi körülmények fölé és ezeken kívülre helyezze” – mondja. A kérdés lényege egyáltalán nem ebben áll, hanem a történelmi folyamat szükségszerű elemeinek sorában, a szubjektív törekvések és a tradíciók egész rendszerének, hiedelmek, érzések és eszmék területének, elismerésében vagy el nem ismerésében, amelyeket kétségtelenül külső okok idéztek elő eredetüket tekintve, de amelyek saját belső törvényeiknek megfelelően fejlődnek, és amelyek a történelem színpadán társadalmi erők minőségében hatnak (kiemelés a szerzőtől). Az objektív iskola nem tagadja, természetesen, magának az embernek részvételét a történelem színpadán a maga szubjektív megérzéseivel, de neki csak összekötő szerepet tulajdonít. A társadalmi viszonyokban történő bármiféle hirtelen fordulat vagy változás egész tartama már benne foglaltatik, ezen iskola tanítása szerint, ilyen vagy olyan külső objektív okokban: a termelés, a földrajzi környezet, vagy rablónépek szomszédsága által adott körülményekben – a változások szükségszerűsége objektív okoktól eleve meghatározott; az ember, ill. pontosabban a társadalom csak végrehajtója ezeknek a meghatározottságoknak. A szubjektív iskola tanítása szerint – ahogyan mi értjük –, bármely összetett társadalmi jelenség megvilágításához elengedhetetlen differenciált pszichikai tartomány meglétét feltételezni, amelyben külső okok és anyagi körülmények, továbbá pszichikai befolyás hatása alatt fejlődnek a társadalmi erők, ame-

lyek létrehozzák és fenntartják az ismert társadalmi viszonyokat. E viszonyok történelmi szükségessége nem magukban a külső okokban, hanem az általuk és a társadalmi szellem adott állapota által megalapozott társadalmi erőkből rejlik. Innen e szükségszerűség jóval inkább viszonylagos jellege, a társadalmi viszonyok kisebb mértékű függése, olyan okoktól, amelyek emberi befolyás alá kevésbé esnek; innen – az állami reformok és társadalmi tevékenységek lehetősége”. (kiemelés tőlem)

Nem tudtuk azt az élvezetet megtagadni magunktól, hogy ezt a hosszú kivonatolást megtegyük, a szubjektív iskola tanításainak új „súlypontja” vitapartnerünk megfogalmazásában jelentősen közelít a mi saját gondolataink súlypontjához. Lehetséges, hogy alapjában véve mutatkozik lehetőség a két súlypont egyesítésére. A vita egyszerűsítése kedvéért tegyük most félre azt a kérdést, hogy az „Ocserki” szerzőjének és opponensének nézeteire kell-e ilyen vagy olyan iskolához tartozás címkéjét ragasztani, és a lényegről fogunk beszélni. Lényegében a szerző nem állítja a lelki jelenségeket „kívül és magasabbra az anyagi körülményeknél”; „a tradíciók, hiedelmek, érzések és ideák rendszere” szavai szerint, „eredetét tekintve kétségtelenül külső okok által előidézett”. De egy valamennyire is „bonyolult társadalmi jelenségben” – „a lelki terület” már „differenciálódott” és a maga részéről „társadalmi erők minőségében léphet föl a történelem színpadán.” A „társadalmi pszichikumnak”, amely „saját belső törvényeinek megfelelően fejlődik”, ez a hatása azonban váll váll mellett halad „külső okok és anyagi hatások” befolyásolásával. Az egész különbség az ellenkező nézettel szemben az, hogy, annak ellenére, hogy e nézet „bármilyen fordulat” „szükségességét” ilyen vagy olyan külső, objektív okokkal” magyarázza, az „embernek, ill. pontosabban a társadalomnak” pedig csak „tisztán összekötő szerepet”, „meghatározottságok végrehajtását” hagyja meg, amelyeket „objektív okok előre meghatároznak” – a nézet, amelyet vitapartnerünk véd, ezzel szemben, a „történelmi szükségszerűséget” nem ezekben a „külső okokban” látja, hanem az „általuk létrehívott társadalmi erőkből”. E társadalmi erők hatása alatt szűkíti az „emberi befolyás alá nem eső okok által megalapozott társadalmi viszonyok területét”; ez a hatás így ad „jóval nagyobb mértékben viszonylagos jelleget ennek a szükségszerűségnek”, feltárva „az állami reformok és a társadalmi tevékenység lehetőségét”.

Azt kérdezzük vitapartnerunktől: hogyan érti ő az általa bírált nézetet az emberi pszichikum „közvetítő szerepéről”, ha nem „állami reformok és társadalmi tevékenységek” formájában? A „meghatározottságok végrehajtása”, amelyeket külső okok határoznak meg, olyan szerény és szűk sze-

repet játszanak-e, mint ahogy a „társadalmi erők teoretikusának” ez tűnik? Másrészt pedig, magában a „társadalmi erők” fejlődésében nincsenek-e meg a saját „belső törvények”, ha nem is lépnek fel a „pszichikum” határain, mindazonáltal szintén „emberi hatás alá esnek”? Más szóval megerősítjük, hogy a társadalmi lélek „közvetítő szerepe” egyáltalán nem olyan passzív és öntudatlan, a társadalmi „erők” tevékenysége pedig egyáltalán nem olyan autonóm, ahogyan ezt bírálónk feltételezi. Kiszélesítve a lélek tudatos elemét, és gyengítve az „erők” aktív jellegét, elérkeztünk a „társadalmi lélek” szerepének eléggé hasonló értelmezéséhez a történelmi folyamatban. Egyáltalán nem tagadjuk ezt a szerepet, ahogy ezt már nem egyszer kinyilvánítottuk.

A kritikai minden elvi ellenvetésének viszonylagossága és esetlegessége még világosabban fog látszani azon a történelmi példán, amely ezeket az ellenvetéseket kiváltotta, – nevezetesen a Moszkvai állam kialakulásának magyarázatán. Mi megerősítjük az Ocserkiben, hogy a moszkvai állam a túlságosan magas állami igények terméke volt, amelyeket gazdaságilag túlságosan fejletlen lakossággal szemben támasztottak. A bennünket gazdasági materializmusra való titkos hajlandósággal megvádoló kritikus először is, ezt a magyarázatot „tiszta külső, anyagi okokra vezeti vissza, másodsor pedig, az így értelmezett magyarázat elméleti elégtelenségét is megmutatja nekünk. A magas állami igényeket – okoskodik ő –, az Ocserki szerzőjének véleménye szerint a szomszédokkal való harc szükségessége, azaz tiszta külső okok hívták létre. A középkori „Oroszország gazdasági fejlődésének lassúságát Oroszország zord klímája magyarázza, azaz a legobjektívebb az objektív okok közül.” De amikor a „történelmi jelenség a szükségszerűség vonatkozásában összekapcsolódik a külső, objektív okokkal”, akkor ezzel a pszichikai jelenségek területe eltűnik a történelmi folyamat összetevőinek sorából: mivel a közelmúlt fő fordulópontjait objektív tényezők előre meghatározták, ezért a pszichikai társadalmi erők számára nem maradt hely a történelemben. Az objektív iskola tudósai, természetesen, nem tagadhatják és nem is tagadják létezésüket, de ezen erők nem is játszanak semmiféle szerepet történelmi elméleteikben.” Látjuk, hogy a „pszichikai erők” szerepe nagyon nagy marad, még az „objektív faktorok” szerepének elismerése mellett is. De kövessük tovább a kritikus gondolatait. Tehát, „a pszichikai jelenségek területe” mellőződik, és ezáltal olyan helyzet jön létre, amelynek lehetetlenségét az éleseszű kritikus bebizonyította. A pszichológia háttérbe szorul, de a Moszkvai állam megjelenésének célszerűségét továbbra is elismeri, a törvényszerűség mellőzésével. Tehát ez – a természet célszerűsége, az objektív célszerűség, azaz az objektív iskola alap-

elvének ellenére – a legtisztább teológia. „Csak a mindenható állam tudott eredményesen szembeszállni a krimi, nogaji és kazányi tatárok támadásával, akik a 14. században körülfozták Oroszországot, továbbá a nyugatról támadó Litvánia ellen sikeresen harcolni, ezért is teremtődött meg Oroszországban a mindenható államhatalom; mivel erre az orosz társadalomnak okvetlenül szüksége volt, ezért is kellett így történnie. A cél kitűzése világos volt; elérésének szüksége halaszthatatlan, a történelem pedig kielégítette ezt a szükségletet. Innen ered az a filozófiai következtetés, hogy minden, ami okvetlenül szükséges egy nép független létehez, történelmében a legcélszerűbb formában valósul meg. A kritikus, természetesen tiltakozik az ilyen következtetés ellen, és mi vele együtt tiltakozunk. „Nem minden megy végbe a történelemben, ami szükséges egy nép függetlenségének megőrzéséhez.” Kétségkívül, nem minden. És ennek legjobb bizonyítéka az, hogy a történelem olyan népek sokaságáról tud, amelyek nem őrizték meg függetlenségüket. De mi ismét feltesszük kritikusunknak a kérdést: nem ismeri-e el, hogy először is, minden nép törekszik függetlenségének megőrzésére, másodszor, hogy egy adott nép függetlenségének megőrzése önmagában bizonyítja, hogy „minden szükségeset megtett függetlenségének megőrzéséhez?”

Válaszolva az első kérdésre, a kritikus valószínűleg elismeri az önfenntartás belső tendenciáját, mint minden társadalmi csoport sajátját. Válaszolni a második kérdésre nehezebb, mert itt először azt kell megoldani, mi is a vita lényege. Ezt a „nép önfenntartása”-hoz nélkülözhetlent a természet erőinek vak játéka, vagy tudatos társadalmi magatartás valósítja meg? És ezeket a természeti erőket úgy kell-e elképzelni, mint külső tényezők teljesen véletlen kombinációját, vagy belső tendenciák fejlődésének spontán folyamatát? Annak mintájára jön-e létre az állam, ahogy a leszakadó kő megöli a véletlenül arra járó, vagy ahogy a fa kinő a magból, vagy ahogy a technikus gépet alkot? Más szóval, az állam eredetét mechanikusan, organikusan vagy pszichológiailag kell magyarázni? Kritikusunk arra készíti bennünket, hogy magyarázatunkat az első módon építsük, és teljes joggal csodálkozik el, amikor ilyen esetben bármiféle célszerűségről lehet beszélni. Kevésbé csodálkozott volna el, ha, elismerve a politikai fejlődés belső tendenciáinak létezését, arra készítené minket, hogy megvalósulását a második úton értelmezzük. Mindenesetre, ez nem az a célszerűség, aminek látásához hozzászoktunk a tudatos akarati folyamatban, azaz amelyet okvetlenül feltételeznünk kell az állam keletkezésének a harmadik módon történő magyarázatánál. Az ilyen magyarázat szükségképpen a szabad szerződés elméletére korlátozódik. Kritikusunk, magától értetődően

nem tételezi föl, hogy a Moszkvai állam eredetét ezen az úton is meg lehet magyarázni. „Nehéz feltételezni – mondja ő –, hogy a társadalmi tudat jelentős szerepet játszott az államhatalom ilyen formájának meghatározásában, amelynek alapján ezen tudat elnyomása (mi azt mondtuk volna: gyengesége) képezte.” És, magától értetődik, hogy a kritikus lehetetlennek találja a mi magyarázatunkat „abban az értelemben, hogy a 14–15. századi orosz társadalom, amelynek tudatát áthatotta a külső védelem halaszthatatlan szükségessége, korlátlan meghatalmazással ruházta fel ezért kormányát, és létrehozta a megfelelő államszervezetet.

De felmerül a kérdés: azért, hogy bebizonyítsa az ismert államszervezet megjelenésének célszerűségét, szükséges-e feltételezni e szervezet szerveződéses eredetét? A célszerűség az adott esetben már feltételezi a tudatosságot. De szükséges-e feltételezni a tudatosságnak pontosan ezt a fokát, ahogyan a kritikus követeli? Miért „a külső védelem halaszthatatlan követelményének tudata” kellett hogy áthassa az egész „orosz társadalmat” ahhoz, hogy megtehesse a megfelelő, többé vagy kevésbé célszerű intézkedéseket? És ki kellett-e várnia a kormánynak, amely ezt a „halaszthatatlan szükségletet” kielégítette, hogy a társadalom „felruhazza őt ezzel a korlátlan meghatalmazással?”

Emlékeztetjük az olvasót magyarázatunkra, amely opponensünk ezen kételyeit okozta. „Meg kellett védeni saját létét, következésképp, ehhez eszközt kellett találni. Ehhez létre kellett őket hozni, megalkotni, ha nincsenek kéznél; ehhez, akár mesterségesen, fejleszteni kellett a társadalmi öntevékenységet. Ily módon, az állandó állami szükségletek révén létre is jött a mindenható állam, a legszűkösebb anyagi alapokon, éppen e szegénység következtében az államnak meg kellett feszítenie a lakosság minden erejét, és hogy rendelkezessen ezzel az erővel, mindenhatóvá kellett válnia.”

A magyarázat valóban „teleologikus”. De, ahogy az előző magyarázatokból látszik, e mögött a teleológia mögött nem rejtőzik ebben az esetben semmiféle metafizika és nem tételez fel semmiféle társadalmi szerződést. A szó szerint úgy, ahogy le volt írva, a magyarázat csak azt tételezi fel, hogy a hatalom 15. századi orosz képviselőiben volt elég tudatosság ahhoz, hogy alkalmassá tegyék, sőt, erősítsék az ország meglévő, egyszerre saját és társadalmi önvédelemre is alkalmas eszközeit.

Ez volt valóban feltevésünk. Soha nem zártuk ki a „társadalmi pszichikumot” magyarázatainkból, és soha nem azonosítottuk a „társadalmi szerződéssel”. Egyszerűen csak nem ott kerestük ahol a kritikus, és megengedtük meglétét más formában is, mint ő. Ő e „társadalmi pszichikum”

hordozóinak az adott kor általa nem egészen pontosan meghatározott „társadalmi erőit” tartja, amelyeket nyilván spontán folyamatok hoztak létre szerinte is, és amelyek a tudatosságnak és aktivitásnak nem tudni milyen fokán hatnak. Számunkra is, az adott kor „társadalmi erői”, amelyek többé vagy kevésbé világosan felismerik a társadalmi csoportok vagy egységek érdekeit, képezik a magyarázat szükséges előfeltételeit. De mi rámutatunk, hogy a „társadalmi erők” megléte, az adott körülmények között, a hatalom tevékenységében öltött testet, mint a kollektív társadalmi tudat akkor legtudatosabb kifejezőjében. De ehhez, határozottabban, mint eddig, meg kell mutatnia, milyen más formák között, milyen más „társadalmi erőkkkel” fejeződött ki az a kollektív társadalmi tudat a hatalom akkori képviselőin kívül. Ez utóbbi követelményt részben mi magunk fogjuk teljesíteni, mikor az éppen hogy kialakult nemzeti ideál kritikájának elemeire térünk át. De eközben meg fogjuk látni, ahogy ezt már korábban mondtuk, hogy a kritizáló szellemű társadalmi tudat ugyanazon a talajon keletkezett, mint az általa kritizált társadalmi ideál, azaz az éppen kialakult társadalmi építmény talaján. Az ideál és a kritika egyformán annak az „elemi erejű folyamatnak” a termékei voltak, amely által „megvalósultak a kor eseményei”, a kritikus saját beismerése szerint.

Megengedtük magunknak, hogy ilyen hosszú vitába bocsátkozzunk, kizárólag azért, mert ez nemcsak hogy nem távolít el bennünket, hanem ellenkezőleg, utat nyit nekünk beszélgetésünk tárgyához az Ocserki harmadik részében.

Az orosz nemzeti tudat, csak az orosz nemzet politikai egyesítésének talaján fejlődhetett. Sem a tudat, sem a kritika nem tudta megelőzni a tényt, amelyhez tartozott. De természetesen, ennek és a másíknak jellegét azok a körülmények határozták meg, amelyek között az orosz nemzeti egyesülés végbement. E körülmények sajátosságát, inkább mint magának a folyamatnak szükségességét, akartuk aláhúzni magyarázatainkkal. A politikai fejlődés folyamatának szükségszerűségét eközben feltételeztük, mivel ez magától értetődik. A folyamat szükségszerűsége, természetesen még nem jelenti az eredmény szükségszerűségét, mivel az eredmény azon körülmények folyománya, amelyek közt a folyamat fejlődik. E körülmények között vannak olyanok, amelyek nekünk továbbra is szükségszerűbbnek, kevésbé esetlegesnek tűnnek, mint kritikusunknak. Ez nevezetesen, minde-nekelőtt a külső veszély szerepe az állam létrejöttében. A lényeg az, hogy ha ez a fajta veszély külső is, ha elképzelhetjük is elvont lehetőségét egy kizárólag belső fejlődés redményeképp létrejött államnak, mindazonáltal ez a külső faktor ugyanolyan elterjedt, mint minden lehetséges betegségek csi-

rái a környező atmoszférában. Következésképpen, a politikai fejlődés tényleges folyamata mindig és mindenhol a külső veszély faktorának megléte mellett valósult meg, amely hatott a hatalom belső fejlődésére. A véletlen, azaz pontosan az adott történelemre jellemző nem az, hogy volt-e külső veszély és hatott-e, mint az állam létrehozásának külső tényezője, hanem az, hogy e tényezők hatása a belső „társadalmi erőknek” az adott, és nem pedig más fejlettségi fokával esett egybe. Ezeket az „erőket” nem hagyjuk figyelmen kívül, ellenkezőleg, ezek is szükséges elemekként magyarázatunkhoz tartoznak. A különbség csak az, hogy szemmel láthatóan, a kritikus ezen erők politikai jelentőségét máshogy értékeli, mint mi. Ahogy láttuk, ő „elnyomásról” beszél ott, ahol mi helyesebbnek találjuk „gyengeségről” beszélni. Ez utóbbit ugyanakkor helyenként ő is elismeri. A társadalmi fejlődésnek abban a fázisában – jegyzi meg teljesen helyesen –, amelyről szó van, az Ocserki szerzőjének általunk vizsgált történelmi magyarázataiban, a társadalmi tudat szerepe rendkívül gyenge volt, az események mintegy spontán módon mentek végbe; de a legfontosabb történelmi személyiségek tisztán szubjektív érdekeinek és törekvéseinek szerepe abban a korban mindazonáltal nagyon jelentős volt. A történelem szubjektív faktorairól beszélve – magyarázza a kritikus – egyáltalán nem gondolunk kizárólag célszerű társadalmi tevékenységekre, vagy elvont eszmék hatására; csak arról a viszonylagos térről beszélünk, amelyet a történelem ennek a szubjektív faktornak enged a társadalmi jelenségek természetének megfelelően.”

Mi is elismerjük ezt a „viszonylagos teret”, ahogyan ez látszik is az Ocserki első részének előszavából. Ugyaninnen látszik az is, hogy e tér nagyságát különbözőképpen határozzuk meg, annak alapján, hogy éles elentétben állnak-e a „legfőbb történelmi személyiségek tisztán szubjektív érdekei és törekvései”; vagy ellenkezőleg, egyeznek az adott folyamat belső tendenciáival. És csatolva ezt a mértéket a történelmi személyiségek cselekedeteinek „viszonylagos terének” értékeléséhez a moszkvai állam megjelenésének korában, lehetséges, hogy közel kerülünk vitapartnerünk ugyanerről a kérdéstről alkotott véleményéhez. Korábban már megmutattuk, hogy tételeinket az orosz politikai fejlődés célszerűségéről miért nem szabad „a történelmi folyamat előre megállapított célszerűségének” értelmében magyarázni, sem pedig „az orosz társadalom által a 16. században felállított önkényuralmi államszervezet” értelmében. A következő megjegyzést tesszük: minden ítéletünk a „célszerűségről” nem a 14., hanem a 15. századra vonatkozik. Teljesen egyetértünk opponensünk véleményével, hogy a „moszkvai egyeduralmat hosszú folyamat készítette elő, amelynek

alapját nem egy általános elképzelést adta az erős állam fontosságáról, hanem, egymás között ellenségeskedő fejedelmek egyéni, kapzsi törekvései, és hogy „maguk a moszkvai fejedelmek csak azután állíthattak politikájuk elé össz-állami feladatokat, amikor ehhez kezükben elég hatalom halmozódott fel.” Feltétlenül elismerjük, hogy a folyamat kezdete teljesen ösztönös volt, vagy ha úgy tetszik, a hatalom egymás közt versengő képviselői „teljesen szubjektív érdekeinek és törekvéseinek körébe” tartozott. E versengés társadalmi következménye – összetett politikai szervezet megjelenése – kétségkívül személyes tudatuk szféráján kívül helyezkedett el. Ez azonban nem zavar bennünket abban, hogy sem a harc folyamatában, sem pedig a harc eredményében semmiféle véletlent ne lássunk. Mindkettőt belső tendenciák megjelenésének tartjuk, amelyek mindenütt okvetlenül jellemzik a politikai fejlődés folyamatát ott, ahol ez a folyamat végbement. Nem tagadjuk sem a „szubjektív törekvéseket”, sem a „szenvedélyeket”, az orosz állam kialakulásának „ebben a zavaros, nehéz és gyakran tragikus történetében”. De minthogy az adott esetben a társadalmi igazságot keressük, nem pedig az erkölcsi tanulságot, teljesen természetes, hogy minden figyelmünket nem a kétségtelenül létező „tragikus” elemekre, hanem a „szigorú társadalmi szükségszerűségekre” fordítottuk.

A tudatosság fokozatos fejlődése a folyamat fejlődésének arányában – ugyancsak a társadalmi fejlődés elemeinek sorába tartozik. Az e tudatot meghatározó eredeti jelleg hordozója, természetesen nem az egész népi tömeg, amelynek társadalmi tudata a kritikus pontos megjegyzése szerint akkor még „rendkívül gyenge” volt. E hordozók annak a kornak fő történelmi személyiségei, azaz a hatalom képviselői és tanácsosai. Teljesen egyetértünk opponensünkkel abban, hogy e személyiségek szerepe „nagyon jelentős volt”, annak ellenére, hogy „a társadalmi tudat szerepe” ellenkezőleg, rendkívül gyenge volt. De korunkbeli személyiségek szerepének „jelentőségét” nem annyira azzal a „viszonylagos mozgástérrel magyarázhatjuk, amelyet a történelem nyújt a szubjektív faktornak”, mint olyannak, mint inkább tevékenységük célszerűségével, azaz körülményeik megfelelőével az adott kornak, amely egyedül képes biztosítani e tevékenységeknek a „viszonylagos mozgástérét”. Második opponensünk elnézését kérjük, hogy beható elemzés nélkül hagyjuk azokat a nézeteit, amelyek tárgyalása elvonna bennünket jelenlegi legfőbb témánktól. Csak megjegyezzük, hogy kritikuskunk feleslegesen akar a gazdasági materializmus teóriájának feltétlen híveként feltüntetni bennünket, saját kijelentésünk ellenére. A politikai elemet mi a társadalmi fejlődésben egyáltalán nem tagadjuk, de valóban a szerző által hozott példákban, e politikai elem aktivitásának fokát függő-

vé tesszük a gazdasági fejlettség fokától. A földművelő munka kiváltképpen ott kap kényszerítő szervezetet, ahol termékei feloszthatók a szervezők és a termelő között, azaz a jövedelmezőség ismert foka esetében. Íme miért gondoljuk opponensünk véleménye ellenére, továbbra is azt, hogy nem azért volt a középkori Oroszország gazdasági fejlettsége alacsony, mert az idegen törzsből származó hódítók, a „nemes” rend képviselői között nem voltak a munkának szervezői, hanem azért nem volt Oroszországban ilyen nemes hódítók rendje, mert a gazdasági fejlettség alacsony szintű volt. A két tényezőt egymástól élesen elválasztani, természetesen nem szabad, mert feltételeznünk kell köztük a kölcsönhatás meghatározott fokát.

Most már egészen világossá kellett válnia, hogy az orosz nemzeti tudat folytonos történetét miért kell nem a tudat és a kritika elemeivel, amelyek az orosz történelemben a széttagoaltság korára jellemzőek, hanem a 15. század végével kezdeni, azaz attól a pillanattól, amelynek idejére, második opponensünk véleménye szerint is, ezek a régi elemek teljesen átalakultak. E véleményével második opponensünk különbözik az elsőtől, aki – az elsővel ellentétben – hajlamos „néhány” régi elemet még mindig hatónak és a későbbi történelemben mély nyomokat hagyónak tekinteni. De a második kritikustól – akivel egyetértünk abban, hogy a széttagoaltság korának elemei korábbi formájukban már nem voltak jelen – is eltér véleményünk annak magyarázatában, hogy miért nem voltak jelen. Második kritikuskunk, Kosztomarovot követve minden bajt a tatár igára hárít, és a tatárok által a „társadalmi erők” állapotában végrehajtott fordulatra. Mi viszont, a régi moszkvai történelmi iskolával együtt, készek vagyunk az okot mélyebben és messzebb keresni – az orosz észak-kelet társadalmi rendjének sajátosságaiban, ahogyan ez már kialakult a tatárokat megelőző időszakban.